

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΤΟΥΜΠΑΚΑΡΗΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ

ΑΓΙΟΣ ΑΡΤΕΜΙΟΣ ΚΥΝΙΔΑΡΟΥ
ΜΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΜΕ ΔΙΣΥΠΟΣΤΑΤΟ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟ

Προοίμιο

... Εύλογημένοι χριστιανοί, αἱ πολλαὶ ἐκκλησίαι οὐτε διατηροῦν οὐτε ἐνισχύουν τὴν πίστιν μας ὅσον καὶ ὅπως πρέπει, ἐάν οἱ εἰς τὸν Θεόν πιστεύοντες δέν εἴναι φωτισμένοι ὑπό τῶν τε παλαιῶν καὶ νέων Γραφῶν. Ἡ πίστις μας δέν ἐστερεώθη ἀπό ἀμαθεῖς ἀγίους, ἀλλά ἀπό σοφούς καὶ πεπαιδευμένους, οἵτινες καὶ τάς ἀγίας Γραφάς ἀκριβῶς μᾶς ἔξήγησαν καὶ διὰ θεοπνεύστων λόγων ἀρκούντως μᾶς ἐφώτισαν. Σήμερον ὅμως ἔνεκα τῶν ἐξ ἀμαρτιῶν συμπεσονῶν δεινῶν περιστάσεων ἵείπουσιν ἡ τοῦλάχιστον εἰσὶ σπανιώτατοι τοιοῦτοι σοφοί καὶ ἐνάρετοι ἄνδρες, ὅπως διατηρήσωσι ἀνεπηρεάστως τούς Ὁρθοδόξους ὁμογενεῖς μας. Διότι πῶς δύναται νά διατηρηθῇ ἀβλαβές τό ἔθνος μας κατά τε τὴν θρησκείαν καὶ ἐλευθερίαν, δόπταν δὲ ιερός κλῆρος ἀγνοῆ, κατά δυστυχίαν, τῶν ἀγίων Γραφῶν τὴν ἔξήγησιν, ἥτις ἐστί τό φῶς καὶ ἡ στερέωσις τῆς πίστεως; Ὅταν ἔνας ποιμήν δέν γνωρίζῃ τό θρεπτικόν χόρτον διά τό ποιμνιόν του, δέν θεραπεύῃ τά τυχόντα πάθη του, δέν προφυλάττῃ αὐτά ἀπό ἀγρια θηρία καὶ κλέπτας, πῶς εἴναι δυνατόν νά διατηρηθῇ διά πολὺν καιρόν ἐκεῖνο τό ποιμνιον; Λοιπόν, τέκνα μου Πάργιοι, πρός διαφύλαξιν τῆς πίστεως καὶ ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος, φροντίσατε νά συστήσητε ἀνυπερθέτως σχολεῖον ἐλληνικόν, δι' οὐθά γνωρίσωσι τά τέκνα ὑμῶν ὅσα ὑμεῖς ἀγνοεῖτε... ("Αγ. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός")¹

Εἰσαγωγή

Αἰσθάνομαι εύτυχής διότι, χάρις εἰς τὴν τιμητική πρόταση τῆς ὁργανωτικῆς ἐπιτροπῆς, συμμετέχω εἰς τό παρόν συνέδριο καὶ ἔτσι μοῦ παρέχεται ἡ εὐκαιρία νά ἐκθέσω εἰς ἔνα εύρυ καὶ ἐκλεκτό κοινό, μικρή βέβαια περίληψη —λόγω τῶν ἀσφυκτικῶν χρονικῶν πλαισίων— τοῦ προϊόντος μιᾶς ἐρευνητικῆς προσπάθειας ἡ ὅποία, θέλω νά πιστεύω, ἀποτελεῖ συμβολή στή διερεύνηση κάποιων πτυχῶν τοῦ μεγάλου ζητήματος τῆς παιδείας στό νησί μας κατά τὴν περίοδο τῆς ξενοκρατίας.²

Ἐπιθυμία μου εἶναι νὰ ἀναπτυχθεῖ ἔνας οὐσιαστικός διάλογος, ὁ ὅποιος νά ἐκταθεῖ καὶ εἰς πλάτος καὶ εἰς βάθος, ὥστε, δι' αὐτοῦ —κυρίως— νά ἀξιολογηθεῖ ἡ βασιμότητα τῶν ἀπόψεών μου. Τά λέω αὐτά μέ απόλυτη εἰλικρίνεια διότι καὶ καμία φιλοδοξία δέν ἔχω γιά προσωπική ἀνέλιξη καὶ τήν ἀδυναμία μου συναισθάνομαι, διαπραγματευόμενος ἔνα θέμα ξένο, κατά τὸ μεγαλύτερο καὶ οὐσιωδέστερό του μέρος, πρός τήν εἰδικότητά μου.

Ιστορικό πλαίσιο

Μετά τήν ἀποτυχία τῆς γνωστῆς ὁς «Ὀρλωφικά» ἐξέγερσης τοῦ 1770 καὶ τήν καταστολή τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τῶν Σφακιανῶν ὑπό τὸν Δασκαλογιάννη μέ το μαρτυρικό τέλος τοῦ πρωταγωνιστῆ του, οἱ "Ἐλληνες, σέ κάθε γωνιά τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, βίωναν ἔνα καθεστώς πλήρους ἀνασφάλειας.³ Τήν ἐποχή αὐτή, ἐπίσης, βρισκόταν σέ ἔξελιξη ἡ λεγομένη «ἔρις τῶν κολλύβων» ἡ ὄποια, ἀπό τὸ 1754, ἔτος κατά τὸ ὅποιο ἐκδηλώθηκε, δημιουργοῦσε σοβαρή ἀναταραχή στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔξανάγκασε μερίδα μοναχῶν νά ἀναχωρήσουν ἀπ' τίς μονές τῆς μετανοίας των στό "Αγιον Ὀρος καὶ νά διασπαροῦν σ' ὀλόκληρον τὸν Ἑλλαδικό χῶρο καὶ τά νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους.⁴

Τά δυσάρεστα αὐτά γεγονότα μετεξελίχθηκαν, τουλάχιστον γιά τή Νάξο ἡ ὄποια κατά τήν τετραετία 1770-1774 —ὅπως καὶ τά ἄλλα κυκλαδονήσια— τελοῦσε ὑπό Ρωσική κατοχή,⁵ σέ εὐτυχῆ συγκυρία, ἀφοῦ ἔξ αἰτίας αὐτῶν καὶ σέ συνδυασμό ἀσφαλῶς μέ τό νέο καθεστώς τῶν νησιῶν, ἔσμιξαν στό νησί μας ἄνθρωποι ὑψηλῆς πνευματικότητας καὶ μορφώσεως ὅπως, ὁ Ναξιώτης Νικόλαος Καλλιβούρτζης προερχόμενος ἀπό τήν Σμύρνη ὅπου ἐσπούδαζε στήν ἐκεῖ περιώνυμη σχολή, ὁ Ἀρσένιος ὁ Πελοποννήσιος καὶ οἱ κολλυβᾶδες Νήφων⁶ καὶ Γρηγόριος, μέ ἔνα κύκλο ἐναρέτων μοναχῶν τούς ὅποιους ὁ Εὐθύμιος⁷ χαρακτηρίζει «...ἄνδρας τῇ ἀληθείᾳ τούς πολλούς ὑπερέχοντας τῇ ἀρετῇ καὶ σεμνότητι...». Οἱ μοναχοί αὐτοὶ συνεκρότησαν, ἐκ τῶν ἐνόντων, μία μοναστική κοινότητα, τήν ὄποια πρέπει νά ταυτίσουμε ἀσφαλῶς μέ τήν, κατά τόν Λατīνο Ἀρχιεπίσκοπο Ἰωάννη Βαπτιστή Κρίσπη, «...μόνιμον κατοικίαν τήν ὄποιαν ἴδρυσαν καὶ ὄγηροί τινες ἐκφυγόντες ἀπό τοῦ Μωρέως κατά τόν τελευταῖον πόλεμον τῶν Ρώσων πρός τούς Τούρκους...».⁸

Στήν κοινότητα αὐτή ἐνδιέτριβε κατά μεγάλα χρονικά διαστήματα, μή ὄντας τότε μοναχός καὶ ὁ προαναφερθεὶς Νικόλαος Καλλιβούρτζης, ὁ μετέπειτα "Αγιος Νικόδημος, ὅπως συνάγεται τόσο ἀπό ὅσα σχετικά σημειώνει στόν βίο τοῦ Ἀγίου ὁ Εὐθύμιος,"⁹ ὅσο καὶ ἀπό τό γεγονός, «... τῆς ἐκπληκτικῆς πρωΐμου κατατοπίσεώς του εἰς τά τοῦ μοναστικοῦ βίου καὶ ἡ βαθεία γνῶσις του εἰς τά θεωρητικά θέματα τῶν νηπτικῶν πατέρων, τήν ὄποιαν μετά διετίαν ἀπό τῆς ἀφίξεώς του εἰς τό "Ορος ἐξεδήλωσε ...», ὅπως διαπιστώνει ὁ μοναχός π. Θεόκλητος Διονυσιάτης, γιά νά συμπληρώσει πώς ὅλ' αὐτά «... πείθουν ὅτι ἐν τῇ πατρίδι του ἥσκεῖτο ὃς μοναχός ...».¹⁰

Οι καλόγηροι αύτοί άσκοῦσαν παιδευτικό έργο και ἐπεδίωξαν τήν καλλιέργεια στό λαό Ὁρθοδόξου φρονήματος και μάλιστα μέ τρόπο συστηματικό. Χαρακτηριστικά εἶναι τά ὅσα ἐπ' αὐτοῦ σημειώνει δι Κρίσπης ἐκφράζοντας παραλλήλως ἔντονη δυσαρέσκεια διαπιστώνοντας δτι, «... Οἱ κατηραμένοι οὖτοι οὐδέν ἄλλο ποιοῦσιν ἢ νά διαδίδωσιν περί τοῦ λαοῦ μωρίας συκοφαντίας και ψεύδη κατά τῶν Λατίνων, ἐσχημάτισαν εἶδος τι σχοιείου, ἔνθα διδάσκουσι τήν νεολαίαν τῶν Ἑλλήνων και ποτίζουσιν αὐτήν τά φθοροποιά αὐτῶν διδάγματα, προπάντων δέ τήν ἀποτρόπαιον αἴρεσιν τοῦ ἀναβαπτισμοῦ...».¹¹

Στό ἄτυπο αὐτό σχολεῖο, ἐκτός τῶν προαναφερθέντων, ἔχουμε πολλούς λόγους νά πιστεύουμε δτι ἐντάχθηκε και ὁ ἀδελφός τοῦ Ἅγιου Κοσμᾶ, δι Χρύσανθος δι Αἰτωλός, δι ὅποιος ἔφθασε στή Νάξο περί τά τέλη τοῦ 1773 ἀπό τήν Κ/πολη δπου σχολάρχευε στήν ἐκεῖ Πατριαρχική Ἀκαδημία.¹² Μέ τήν ἄφιξή του στή Νάξο, δπως μᾶς πληροφορεῖ δι Μητροπολίτης Παροναξίας Νεόφυτος Λαζοβάρης (1780-1811), «... ἤρχισε νά διδάσκει τήν γραμματικήν τέχνην ...».¹³ Στό νησί δι Χρύσανθος βρῆκε τήν κατάλληλη ὑποδομή και τό ἀρμόζον περιβάλλον ὥστε νά ἐπιδοθεῖ στό φιλογενές έργο του, τό δποιο δι Σ. Μακραίος χαρακτηρίζει «... ἔνθεον ἀγῶνα, εἰς τόν δποῖον οὔτε γῆρας προσγενόμενον, οὔτε ἀσθένεια σώματος, οὔτε πόνος και κάματος ... οὔτ' ἄλλο οὐδέν ἐνεπόδισε τήν ὁρμήν ἢ τόν τόνον παρέλυσε πάντῃ ...».¹⁴

Γιά ὑπαρξη σχολείου στή Νάξο τήν ἐποχή τῆς Ρωσσοκρατίας στό νησί, ἐκτός ἀπό τόν Λατίνο Ἀρχιεπίσκοπο, δμιλεῖ και δι Ρωσσος Μαθ. Κοκοβτζόβ¹⁵ δι δποῖος δμως τό συνδέει μέ τήν «Πάνσοφον» Μ. Αίκατερίνη.

Μετά τήν συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζή κατά τόν Ἰούλιο τοῦ 1774 και τήν ἐπιστροφή τῶν νησιῶν στήν Πύλη, ἡ δραστηριοποίηση πρός τήν κατεύθυνση τῆς παιδείας συνεχίστηκε και μάλιστα ἐντάχθηκε. Εἰδικά στόν χῶρο εὐθύνης τοῦ Καπουδάν Πασᾶ, κύριος μοχλός ἀναδείχθηκε δ Ν. Π. Μαυρογένης, δι Παριανός δραγουμάνος τοῦ στόλου, δι δποῖος, κατά τό Β. Σφυρόερα, είχε συλλάβει πιθανότατα σχέδιο εύρυτερης και συστηματικότερης δργανώσεως τῆς παιδείας.¹⁶

Ἡ Σχολὴ τῆς Ναξίας

Στήν ἐποχή ἀκριβῶς αὐτή ἀνάγεται και τό παλαιότερο ἐπίσημο τεκμήριο, γιά ἴδρυση σχολείου στή Νάξο. Πρόκειται γιά ἔνα ἔγγραφο τό δποιο ἀποτελεῖ, «... Κατάστιχο τοῦ ἡδη συστάντος σχολείου, διά συνδρομῆς και βοηθείας τοῦ ἐνδοξοτάτου ἄρχοντος δραγουμάνου τοῦ βασιλικοῦ στόλου κυρίου κυρίου Νικολάου Μαυρογένη ἐν τῇ Νήσῳ Ναξίᾳ 1775 Αὐγούστου 30...».¹⁷ Τό κατάστιχο συνοδεύεται ἀπό λογαριασμό μέ ἡμερομηνία, «... 1775 Ὁκτωβρίου 28 ...».¹⁸ Τό σχολεῖο αὐτό εἶναι τό πρῶτο χρονολογικά ἐκ τῶν τεσσάρων σχολείων τῶν Κυκλαδων, τῶν νησιῶν δηλαδή Νάξου, "Ανδρου, Μυκόνου και Κέας, στῶν δποίων τήν ἴδρυση μέ βεβαιότητα γνωρίζουμε, βάσει τῶν σωζομένων ἔγγραφων, δτι δ Ν. Μαυρογένης είχε καθοριστική συμμετοχή.¹⁹ Τό γεγονός δτι δό-

θηκε προτεραιότητα στήν σύσταση τοῦ σχολείου τῆς «Ναξίας», αίτιολογεῖται ἀπό τό διτὶ ὁ Μαυρογένης μέ το σχολεῖο αὐτό, προσδοκοῦσε νά ἔξυπηρετηθοῦν καὶ μαθητές ἀπό τήν πατρίδα του τήν Πάρο, καθ' διτὶ ἡ ἐκεῖ σχολή, ἡ δοπία στεγαζόταν στήν Ἱ. Μονή Ἀγ. Ἀντωνίου Κεφάλου, τήν δοπία μάλιστα Μονή ἐκ κτητορικῆς διαδοχῆς κατεῖχαν οἱ Μαυρογέναι, «... ταῖς ἐν καιρῷ ἀνωμαλίαις καὶ περιστάσεσιν ἔξελιπεν ...».²⁰ Ἡ προσδοκία τοῦ Μαυρογένη φαίνεται νά πραγματοποιήθηκε ἀφοῦ, παρουσία μαθητῶν ἀπό τήν Πάρο, μαρτυρεῖται στό γράμμα τό δοποῖο, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1776, ἀπέστειλε ὁ Πατριάρχης Σωφρόνιος καὶ διά τοῦ δοποίου ἀναγνωρίσθηκε ἡ Σχολή, ἐνῷ διορίστηκε ὁ Χρύσανθος, «... ἐπί τό παραδιδόναι ἐλληνικά μαθήματα ...».²¹ Ἡ λειτουργία ἀκριβῶς στή Νάξο τοῦ «εἴδους τι σχολείου», τῶν «ἐκ Πελοποννήσου καλογήρων», μέ τόν Χρύσανθο ἐπικεφαλῆς ἐνός ἐκλεκτοῦ ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ, φαίνεται πώς ὅθησε τόν Παριανό δραγουμᾶνο νά ἐπιλέξει ἐν τέλει τήν Νάξο ἀντί τῆς Πάρου ώς τόπο ἐγκαταστάσεως τοῦ σχολείου του. Ἀποτελεῖ δηλαδὴ ἡ «Σχολή τῆς Ναξίας» τήν ἐπισημοποίηση καὶ τή συνέχεια τοῦ ἀτύπου αὐτοῦ σχολείου. Θά χρησιμοποιήσουμε εἰς ἐπίρρωσιν αὐτοῦ, πάλι τήν ἀναφορά τοῦ Κρίσπη, ὁ δοποῖος γράφοντας τόν Μάρτιο τοῦ 1783, σέ χρόνο ἐνεστῶτα, διμιλεῖ γιά ἔνα σχολεῖο τό δοποῖο γνωρίζει διτὶ λειτουργεῖ ἐκείνη ἀκριβῶς τήν ἐποχή καὶ τό δοποῖο δμως συνδέει μὲ τοὺς ἐκ «Πελοποννήσου καλογήρους», δηλαδὴ μέ τό σχολεῖο τῆς περιόδου τῆς Ρωσοκρατίας καὶ ὅχι μέ κάποιο καινούργιο «πραγματικό» σχολεῖο.²²

Ἡ Σχολή εἶχε παγκυκλαδικό χαρακτήρα ὅπως διαπιστώνουμε ἀπό τή συμμετοχή, μέ χρηματική συνεισφορά στήν ἵδρυση καὶ λειτουργία της, ὅχι μόνον τῶν σημαντικωτέρων παραγόντων τῆς ναξιακῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς, ὅπως τοῦ Μητροπολίτη Ἀνθίμου ὁ δοποῖος καὶ ἔφερε τόν τίτλο τοῦ «Ὑπερτίμου καὶ Ἐξάρχου παντός Αἰγαίου Πελάγους», τοῦ ἡγέτη τοῦ κοινοῦ τῶν χωρίων Μάρκου Πολίτη ώς ἐκπροσώπου τοῦ κοινοῦ, τῶν ἀρχόντων Ν. Μαυρομάτη καὶ Ἀνδρονίκου Πραντούνα ώς ἐκπροσώπων τοῦ κοινοῦ τοῦ Μπούργου, τοῦ δέ Πραντούνα (κουνιάδου τοῦ Μάρκου Πολίτη)²³ καὶ μέ προσωπική του συμμετοχή, ἀλλά καὶ προσωπικοτήτων ἀπό ὅλο τό Ἀρχιπέλαγος. Ἐκτός λοιπόν τοῦ Παριανοῦ Ν. Μαυρογένη συμμετεῖχαν ἐπίσης δ Ἐπίσκοπος Σίφνου Μελέτιος, ὁ Ἐπίσκοπος Μήλου Γρηγόριος, ὁ Δημήτριος Μαυρογένης ἀδελφός τοῦ Νικολάου, βοεβόδας καὶ ἔφορος ἐπί θεμάτων παιδείας τῆς Μυκόνου καὶ ὁ Τζώρτζης Μάτσας, γόνος τῆς γνωστῆς οἰκογενείας τῆς Πάρου.²⁴

Εἶναι ἄγνωστο ποῦ ἐγκαταστάθηκε ἡ σημαντική αὐτή σχολή, ὅπως ἐπίσης εἶναι ἄγνωστο ποῦ ἐγκαταστάθηκαν ἡ μόνιμος κατοικία καὶ τό «εἴδος τι σχολείου» τῶν ἐκ Πελοποννήσου καλογήρων.²⁵

Ἡ Σχολή τοῦ Ἀγίου Γεωργίου

Ἡ σχολή τῆς Ναξίας λειτουργοῦσε ἥδη ἔξι χρόνια καὶ μάλιστα ἀποδοτι-

κά άφοῦ δ Χρύσανθος, τό 1779, εἶχε στείλει στήν Κ/πολη, γιά εὐρύτερες σπουδές, διμάδα μαθητῶν τῆς σχολῆς, πού ἀσφαλῶς εἶχαν δλοκληρώσει ἔνα πρῶτο κύκλο σπουδῶν τήν δποία παρέλαβε δ Σ. Μακραῖος²⁶ ὅταν, τόν Αὔγουστο τοῦ 1781, δ Ν. Μαυρομμάτης, «... ἐλαυνόμενος ὑπό θείου πόθου ἀφιερώνει διά σχολεῖον κοινόν ...», μέρος τῆς ἰδιόκτητης Μονῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Γρόττας (εἰκ. I) ὑπό τόν ὄρο δμως οἱ ἰδιοκτῆτες νά ἐπανακτοῦν τήν κυριότητα τῆς Ἰ. Μονῆς ἐφ' δσον δέν πραγματοποιόταν δ σκοπός γιά τόν δποῖον εἶχε γίνει ἡ δωρεά.²⁷ Τό σχολεῖο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἦταν ἔνα σχολεῖο «κοινόν», τό δποῖο ἀφοροῦσε κυρίως τούς κατοίκους τοῦ Μπούργου και δευτερεύοντως τούς ὑπολοίπους Ναξιώτες. Είναι χαρακτηριστικό ὅτι τούς Μπούργιανούς, σχεδόν ἀποκλειστικά, βάρυναν οἱ δαπάνες τῆς λειτουργίας του, ἀφοῦ μόλις τό 1816 και ούσιαστικά γιά πρώτη φορά, ἐμφανίζονται νά συνεισφέρουν 70 γρόσια οἱ Νεοχωρίτες, τό δέ κοινό τῶν χωρίων ἐμφανίζεται τό 1820·μέ μιά δμολογία στούς λογαριασμούς τῆς σχολῆς.²⁸ Γιά νά είμαστε ἀκριβεῖς, στά παραπάνω πρέπει νά προσθέσουμε και ἄλλα 25 γρόσια τά δποῖα ἐπίσης διέθεσαν οἱ Νεοχωρίτες κατά τά πρῶτα ἔτη τῆς λειτουργίας του, δηλαδή πρό τοῦ 1790.²⁹

Ἡ σχολή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου και ἡ σχολή τῆς Ναξίας τοῦ 1775 είναι δύο διαφορετικά σχολεῖα, εἰς τά δποῖα μάλιστα δέν συναντᾶμε κανένα σημεῖο ἐπαφῆς. Ἀπέχει λοιπόν, κατά τή γνώμη μου, τῆς πραγματικότητας ἡ ἀποψη, ὅτι μετά τό 1781, ἡ σχολή τήν δποίαν ἴδρυσε δ Ν. Μαυρογένης τό 1775, στεγάσθηκε στόν "Ἀγ. Γεώργιο. Κανένα στοιχεῖο δέν συνηγορεῖ πρός τήν ἐκδοχή τῆς ταύτισης τῶν δύο σχολείων, ἐνῷ ἀντιθέτως πολλοί είναι οἱ λόγοι, οἱ δποῖοι μᾶς δδηγοῦν στό συμπέρασμα, ὅτι πρέπει νά τά ἀποδεσμεύσουμε πλήρως ως πρός τήν δργάνωσή τους και ως πρός τήν στέγασή τους. Τούς λόγους αύτούς ἀναφέρω ἐπιγραμματικά:

α) Τό σχολεῖο τῆς Ναξίας χαρακτηρίζεται στό ἐπικυρωτικό γράμμα τοῦ Σωφρονίου ως σχολεῖο τῶν ἐλληνικῶν μαθημάτων,³⁰ ἐνῷ τό σχολεῖο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου εἰς μέν τό δωρητήριο τοῦ 1781 ως σχολεῖον κοινόν,³¹ εἰς δέ τό ἐπικυρωτικό γράμμα τοῦ Γαβριήλ τοῦ Δ' τοῦ 1784 ως σχολεῖο τῆς κοινότητος.³²

β) Τό σχολεῖο τῆς Ναξίας τοῦ 1775, δπως ἐξηγήσαμε, κάλυπτε ἔνα σαφῶς εὐρύτερο τοῦ ναξιακοῦ χώρο. Ἀντιθέτως, ἡ σχολή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἦταν ούσιαστικά ἔνα σχολεῖο τοῦ Μπούργου, τό δποῖο εἶχε και τήν κύρια συμμετοχή στό κόστος τῆς λειτουργίας του δπως μέ πολλή συντομία ἀναλύσαμε παραπάνω και δπως ἐπισημαίνει και δ Π. Ζερλέντης στήν μελέτη του περί τῆς σχολῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.³³

γ) Πουθενά στό παραχωρητήριο τοῦ 1781, εἰς τό δποῖο τμῆμα τῆς Ἰ. Μονῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου δίδεται γιά χρήση σχολείου, δέν φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε σχολεῖο τό δποῖο ἀναζητοῦσε στέγη και τό δποῖο διά τῆς δωρεᾶς αὐτῆς θά ἔλυνε αύτό τό, καθοριστικῆς σημασίας γιά τό μέλλον του, πρόβλημα.³⁴

δ) Τήν ἴδια ἀκριβῶς εἰκόνα, ὅτι δηλαδή ὁ "Ἀγ. Γεώργιος ἦταν ἔνα σχολεῖο τό δποῖο ἴδρυθηκε ἐκείνη ἀκριβῶς τή χρονική στιγμή, δίδει και τό

γράμμα τοῦ Πατριάρχη Γαβριήλ τοῦ Δ' τοῦ 1784,³⁵ εἰς τό δόποιο καί δέ μνημονεύεται τό γράμμα τοῦ Σωφρονίου.

ε) "Αν στή μονή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στεγαζόταν ἡ σχολή τοῦ 1775 καί ὁ "Ἀγ. Γεώργιος δέν ἦταν ἔνα ἄλλο σχολεῖο, τότε καί στό δωρητήριο ἔγγραφο τοῦ N. Μαυρομμάτη καί στό γράμμα τοῦ Γαβριήλ, ἐστω γιά λόγους κολακείας πρός τόν πανίσχυρο δραγουμᾶνο, θά μνημονεύοταν ἡ ὅντως καθοριστική του συμμετοχή στή σύσταση και λειτουργία τοῦ σχολείου αὐτοῦ καί δχι μόνον ώς παράγων ἔγκυρότητας τοῦ ἔγγραφου τῆς δωρεᾶς τοῦ Μαυρομμάτη δπως (μαζί μέ τόν Νεόφυτο Λαχοβάρη) σημειώνεται, δπως ἐπίσης θα μνημονεύοταν καί τό γράμμα τοῦ Σωφρονίου.

στ) Τό ἀρχαιότερο ἀναφερόμενο δμόλογο γιά τό σχολεῖο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου είναι ἔνα δμόλογο τοῦ Μπούργου τοῦ 1784 ἀξίας 2300 γροσίων,³⁶ τό δόποιο, δπως σημειώνεται στό ἔγγραφο στό δόποιο περιέχεται τό δμόλογο, ἀντικαθιστᾶ ἄλλο παλαιότερο ἀπολεσθέν ἀξίας 1700 γροσίων, τό δόποιο, δπως ἀναφέρεται, ἐάν εὑρεθεῖ ποτέ πρέπει νά θεωρηθεῖ ἄκυρο. Πουθενά δέν ὑπολογίζονται ώς ἔσοδα τοῦ σχολείου τά ἀναφερόμενα, μέ τόν πιό ἐπίσημο τρόπο, στό γνωστό κατάστιχο τοῦ 1775, ἀλλά καί τά δσα περιέχονται στό λογαριασμό ὁ δόποιος συνοδεύει τό κατάστιχο αὐτό. Έξ αὐτοῦ προκύπτουν, μάλιστα, δύο συμπεράσματα:

στ₁) Ἐάν ἀφαιρέσουμε τόν τόκο (διάφορο)³⁷ ἀπό τό δμόλογο τῶν 2300 γροσίων τοῦ 1784, διαπιστώνουμε δτι είναι τό δμόλογο τῶν 1700 γροσίων τοῦ 1781, ἔτος δηλαδή ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Συγκεκριμένα: (1782) 1700×1,10=1.870 γρ. (1783) 1870×1,10=2.060 γρ. (1784) 2060×1,10=2300 γρ.

στ₂) Τό σχολεῖο δέν λειτουργοῦσε κατά τά χρόνια 1781 ἕως 1784, ἀφοῦ εἶχε χαθεῖ τό δμόλογο τῶν 1700 γροσίων τό δόποιο ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς καί τήν οἰκονομική του βάση. Δέν μποροῦσε ἀσφαλῶς νά λειτουργήσει, ἀφοῦ ἀπολεσθέντος τοῦ δμολόγου ἀπωλέσθηκαν καί οἱ οἰκονομικοί πόροι τοῦ σχολείου.³⁸

ζ) Ἐνῶ λοιπόν ἡ σχολή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, μόλις τό 1784 ἀρχισε νά λειτουργεῖ,³⁹ ἡ σχολή τοῦ 1775, δπως ἥδη ἔχουμε σημειώσει, λειτουργοῦσε σίγουρα πρό τοῦ 1779, ἀφοῦ τό ἔτος ἀκριβῶς αὐτό (ἢ λίγο πρίν), δ Χρύσανθος ἔστελνε μαθητές του στήν Κ/πολη.⁴⁰

η) Ὁ λογαριασμός τόν δόποιον προαναφέραμε πραγματευόμενοι τή σχολή τῆς «Ναξίας» καί δόποιος, μέ ἡμερομηνία «1775 Ὁκτωβρίου 28», συνοδεύει τό κατάστιχο, ἀποδεικνύει τήν ὑπαρξή κινητικότητας περί τά οἰκονομικά, ἡ δόποια ἀποτελεῖ ἀπόδειξη δτι οἱ συντελεστές τῆς σχολῆς ἐνεργοποιήθηκαν ἀμέσως μετά τήν ἰδρυσή της.⁴¹

θ) Είναι ἀκατανόητο νά ἰδρυσε δ Μαυρογένης ἔνα σχολεῖο τόσο σημαντικό (τό δόποιο μάλιστα ἀφοροῦσε καί τούς πατριῶτες του Παριανούς)⁴² καί νά μή φρόντισε γιά τή βασικώτερή του ὑποδομή ἡ δόποια είναι ἀσφαλῶς ἡ κτηριακή, ἐνῶ ἀντιθέτως μερίμνησε γιά τά σχολεῖα καί τῆς Μυκόνου καί τῆς "Ανδρου καί τῆς Κέας. Μόλις δέ μετά ἀπό ἔξι χρόνια λειτουργίας νά φιλοξενηθεῖ σ' ἔνα ἴδιοκτητο χῶρο μέ δρους ἐντελῶς ἐπισφαλεῖς δπως ἀποδει-

κνύεται ἀπό τίς συνεχεῖς, ἔως οὐσιαστικά τό 1829, ἀντεγκλήσεις μεταξύ τῆς Κοινότητας τοῦ Μπούργου καὶ τῶν κληρονόμων τῆς Ἰ. Μονῆς.⁴³

ι) Πουθενά στά ἔγγραφα τά ὅποια διαθέτουμε γιά τή σχολή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου δέν μνημονεύονται οἱ πέντε μαθητές ἀπό τήν Πάρο καὶ τά 200 γρόσια ἐκ τοῦ ὁμολόγου τῶν 1000 γροσίων τά ὅποια ὁ Πετράκης καὶ Νικόλαος Μαυρογένης—πατέρας καὶ θεῖος τοῦ δραγουμάνου—εἶχαν προσφέρει γιά τή συντήρηση σχολείου ἑλληνικῶν μαθημάτων στήν Πάρο καὶ τά ὅποια ἐν συνεχείᾳ μεταφέρθηκαν (1776) στό σχολεῖο τῆς Ναξίας.⁴⁴

ια) Καί ὁ Μητροπολίτης Νεόφυτος Λαχοβάρης στό σημείωμά του ἀναφέρει ὅτι ὁ Χρύσανθος ἴδρυσε ἑλληνικόν σχολεῖον (καὶ ὅχι κοινόν) εἰς Ναξίαν «... προτροπῇ τοῦ N. Μαυρογένη...». Πουθενά δέν κάνει λόγο, οὔτε γιά τήν δωρεά τοῦ N. Μαυρομάτη, οὔτε γιά τόν Ἀγ. Γεώργιο, ἐνῶ ἀναφέρει τόν Μαυρομάτη ὡς ἐπιμελητή τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου, «... σπουδῆ μέν Nικολάου Μαυρομάτη ...».⁴⁵

· ιβ) Σημειώσαμε προηγουμένως, ὅτι τό σχολεῖο τοῦ 1775, ὡς συνέχεια τοῦ ἀτύπου σχολείου τῶν «ἐκ Πελοποννήσου καλογήρων», συνδέεται μέ τήν ὑπαρξη καὶ λειτουργία Ἰ. Μονῆς (τῆς μονίμου κατοικίας τῶν ἐκ Πελοποννήσου καλογήρων). Ο Ἀγ. Γεώργιος, ὅμως, σὲ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ λειτουργοῦσα Ἰ. Μονή κατά τήν ἐποχή αὐτή, ἀφοῦ ἦταν ἴδιόκτητη, παρέμεινε δέ τό Καθολικό καὶ τμῆμα τῆς Μονῆς ἴδιόκτητο τυπικά καὶ οὐσιαστικά καὶ μετά τή δωρεά τοῦ 1781. Πολύ περισσότερο δέν εἶναι δυνατόν νά ἀπετέλεσε τήν «μόνιμον κατοικίαν» προσφύγων, θά λέγαμε, καλογήρων.⁴⁶

ιγ) Στήν διαθήκη του ὁ Χρύσανθος, μέ τήν ὅποια δωρίζει τή βιβλιοθήκη του στή σχολή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, διμιλεῖ ὡς τρίτος καὶ ἀναφερόμενος στό σχολεῖο, «... ἀφήνω εἰς τόν Ἀγ. Γεώργιον ὅπου εἶναι τό σχολεῖον ...» καὶ μιλώντας γιά τόν ἑαυτόν του ὑπογράφοντας ὡς «... διδάσκαλος τῆς Ναξίας ...», γενικῶς.⁴⁷

ιδ) Τό σχολεῖο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου λειτούργησε ἀδιάκοπα ἔως τό 1929 ὡς ἑλληνικό σχολεῖο. Γνωρίζουμε ὅτι καμία σοβαρή καταστροφή δέν ἐπισυνέβη τά χρόνια αὐτά στά κτήρια τοῦ σχολείου (ἡ καταστροφή ἥλθε μετά), ἐν τούτοις ἀπό κανένα δέν ἀναφέρεται νά ὑπῆρχε σ' αὐτό κάποια ἐπιγραφή σχετική μέ τόν N. Μαυρογένη, ὅπως συναντᾶμε σέ ἄλλα σχολεῖα τά ὅποια αὐτός ἴδρυσε⁴⁸ καὶ θά δοῦμε στή συνέχεια.

‘Ο Ἀγιος Ἀρτέμιος

Αντίθετα ὅμως ἀπό τήν σχολή τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῆς Γρόττας, ἐπιγραφή στήν ὅποια μνημονεύεται ὁ N. Μαυρογένης συναντᾶμε στόν Ἀγιο Ἀρτέμιο στήν περιοχή τοῦ Κυνιδάρου στά Χάλαντρα (εἰκ. 2), ὅπου σύμφωνα μέ προφορικές παραδόσεις τῶν κατοίκων καὶ τά λείψανα τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ τῆς «Κιουρᾶς» (εἰκ. 3). Πρόκειται γιά μιά μεγάλη, τρίκλιτη, χαμηλοῦ ὕψους, βα-

σιλική, κατά πολύ εύρυτερη ἀπό κάθε ἄλλη ἐκκλησία τῆς Νάξου τήν ἐποχή ἔκεινη.⁴⁹ Ακόμη καί σήμερα, ἀπό τίς ἐκκλησίες τοῦ νησιοῦ, μόνο ἡ Μητρόπολις ὑπερτερεῖ κατά τό ἐμβαδόν.

Ο "Αγ. Ἀρτέμιος (Εἰκ. 4 καὶ σχ. 1, 2), ἀποτελεῖ ἔνα ἀπό τά σημαντικώτερα μνημεῖα τῆς Νάξου."⁵⁰ Δυστυχῶς δμως, στή φάση αὐτή, δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα διεξοδικῆς διερεύνησής του ἀπό ἀρχιτεκτονικῆς πλευρᾶς, παρ' ὅτι μιά τέτοια ἀκριβῶς ἔρευνα θά ἀπεκάλυπτε τή σύνθετη λειτουργική του διάσταση. Θά θίξουμε, παρεμπιπτόντως καί μόνο, στή συνέχεια κάποια ἀρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά ἴδιαίτερης σημασίας.

Πρωτίστως δμως θά ἀσχοληθοῦμε μέ τήν ἐπιγραφή πάνω ἀπό τήν κεντρική πύλη τοῦ ναοῦ (εἰκ. 5) ἡ ὅποια, δημοσιευμένη ἥδη ἐδῶ καί ἀρκετά χρόνια καί ἀπό πολλούς, ἔχει ώς ἔξης:

ΩΚΟΔΟΜΗΘΟ Θ(ΕΙΟ)Σ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΔΙΑ ΜΕΡΙΚΗΣ ΕΞΟΔΟΥ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΠΟΤΕ ΠΑΡΟΝΑΞΙΑΣ ΚΥΡ ΑΝΘΗΜΟΥ ΠΡΟΤΡΟΠΗ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΒΟΙΘΕΙΑ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΟΤΑΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΑΝΟΥ ΚΥΠΙ(ΟΥ) (ΚΥ)ΡΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΥΡΟΓΕΝΗ ΔΙ ΕΠΗΜΕΛΥ(ΑΣ) Κ(ΑΙ) ΕΠΙΣΤΑΣΙ(ΑΣ) ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΜΑΡΚΟΥ ΠΟΛΙΤΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΚΥΝΟΥ ΤΟΝ ΧΟΡΙΩΝ 1780 ΟΚΤΟΒΡΗΟΥ 17 ΝΑΞΗΑΣ⁵⁰

Ἡ ἐπιγραφή αὐτή ἔχει πολὺ μεγάλη συγγένεια μέ ἄλλες δύο ἐπιγραφές, τῆς ἴδιας ἐποχῆς, οἵ δποιες ἀναφέρονται σέ ἵδρυση σχολείων.

Ἡ πρώτη ἀφορᾶ στό σχολεῖο τῆς Κέας καί ἔχει ώς ἔξης:

ΟΙΚΟΔΟΜΗ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΟΤΑΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΔΡΑΓΟΥΜΑΝΟΥ · ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΣΤΟΛΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΥΡΟΓΕΝΗ ΚΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΠΑΓΚΑΛΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΨΠΓ' (1783 ΙΟΥΝΙΟΥ ΙΘ'.⁵¹)

Ἡ δεύτερη ἀναφέρεται στή σχολή τοῦ 'Αγ. Λουκᾶ Μυκόνου, ἀναγράφεται στό ὑπέρθυρο τῆς κυρίας εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας τοῦ 'Αγ. Λουκᾶ ἐκατέρωθεν Σταυροῦ τοποθετημένου ἐντός κύκλου, δπως ἀκριβῶς συμβαίνει καί στόν "Αγ. Ἀρτέμιο, καί ἔχει ώς ἔξης:

ΤΟΝ ΙΕΡΟΝ ΤΟΥΤΟΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΔΟΜΟΝ ΕΡΜΗΝΕΥC, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ο ΜΑΥΡΟΓΕΝΗC, ΣΠΟΥΔΗ ΣΥΝΤΟΝΩ ΕΔΕΙΜΑΤΟ ΠΑΝΓΚΑΛΛΩC, ΑΔΡΑ ΔΑΠΑΝΗ, ΩC ΕΞΟΧΟΣ ΑΠΑΝΤΩΝ ΜΕΘ' ΟΥ ΣΥΝΕΔΕΙΜΑΤΟ Ο ΙΕΡΑΡΧΗC Ο ΣΟΦΟΣ ΜΗΚΩΝΙΟC Ο ΤΟΥ ΤΟΡΝΟΒΟΥ ΣΥΝΑΓΩΝΙΚΑΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΑΥΤΟΧΘΟΝΩΝ ΠΡΟΣ ΑΠΑΡΤΗCIN ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΜΟΥCΙΟΥ ΑΨΠE (1785) ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ ΚΒ'.⁵²

Οἱ τρεῖς ἐπιγραφές, πιθανόν δέ καὶ ἄλλες ἄγνωστες ἡ κατεστραμμένες, ἀποτελοῦν μία δμάδα δμοειδῶν ἐπιγραφικῶν μνημείων, στά δποια καταγράφεται μέ σαφήνεια ἡ, μετά τή Ρωσσοκρατία στίς Κυκλάδες, συνεργασία τῆς ἐπίσημης ἐκκλησίας, τῶν ισχυρῶν τοπικῶν παραγόντων καθώς καὶ τῶν κα-

τοίκων διά τῶν κοινῶν τους μέ τόν Ν. Π. Μαυρογένη, πρός ἐφαρμογή ἐνός εὐρέος προγράμματος προωθήσεως τῆς παιδείας μεταξύ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς δικαιοδοσίας τοῦ Καπουδάν Πασᾶ, κάτι τό ὅποιο, ὡς προαναφέραμε, ἔχει ἐπισημάνει ώς σοβαρή πιθανότητα, ὁ Β. Σφυρόερας στήν πραγματεία του, περί τῶν δραγουμάνων τοῦ στόλου.⁵³

Εἰδικά, γιά τήν ἐπιγραφή τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου καὶ σέ σχέση μέ τό σχολεῖο τῆς Ναξίας, ὅπως αὐτό ἀναδεικνύεται μέσα ἀπό τό κατάστιχο τοῦ 1775, παρατηροῦμε τά ἀκόλουθα: Προέτρεψε καὶ βοήθησε (σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή) ὁ Ν. Μαυρογένης (γύρω στό 1775) νά οἰκοδομηθεῖ ὁ Ἀγ. Ἀρτέμιος. Προέτρεψε (κατά τόν Λαχοβάρη), καθώς ἐπίσης συνέδραμε καὶ βοήθησε (σύμφωνα μέ τό κατάστιχο) νά συσταθεῖ τό σχολεῖο τῆς Ναξίας τό 1775. Ὁ Ἐπίσκοπος Ἄνθιμος συμμετεῖχε καὶ στίς δαπάνες ἀνεγέρσεως τῆς ἐκκλησίας, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐπιγραφή, ἀλλά καὶ στίς δαπάνες γιά τή σύσταση τοῦ σχολείου, ὅπως ἀναγράφεται στό κατάστιχο. Ὁ Μᾶρκος Πολίτης, ὁ ἡγέτης τῶν χωρικῶν, συμμετεῖχε ἐπίσης καὶ στά δύο κατά τόν ἴδιο τρόπο, δηλαδή διαδικαστικά. Εἰς μέν τό κατάστιχο ἀναφέρεται ώς διαχειριστής τῆς συνεισφορᾶς τοῦ κοινοῦ τῶν χωρίων,⁵⁴ εἰς δέ τήν ἐπιγραφή ώς ἐπιμελητής καὶ ἐπιστάτης στήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ.⁵⁵ Τό κοινό τῶν χωρίων, τέλος, ἐπίσης ἐμφανίζεται νά ἔχει καὶ στά δύο ἐνεργό συμμετοχή. Ὁ ρόλος του μάλιστα φαίνεται νά εἶναι πρωτεύων, σέ σχέση μέ τά δύο ἄλλα κοινά τῶν Ὁρθοδόξων (Μπούργου καὶ Νεοχωρίου) καὶ στήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἀρτέμιου, ὅπου μόνον αὐτό ἀναγράφεται στήν ἐπιγραφή, ἀλλά καὶ στό σχολεῖο τῆς Ναξίας, καθ' ὅσον ἡ συμμετοχή του στίς δαπάνες εἶναι ὑψηλότερη τῶν ἄλλων δύο (συμμετοχή τῶν Νεοχωριτῶν ἀναφέρεται μόνο στό λογαριασμό ὁ ὅποιος συνοδεύει τό κατάστιχο).⁵⁶ Συμπερασματικά μποροῦμε να σημειώσουμε ὅτι ἡ Ἐπιγραφή ἀποτελεῖ περίληψη τοῦ καταστίχου καὶ μάλιστα μέ χρήση τῶν ἴδιων ἡ παρεμφερῶν φράσεων. Εἶναι δύσκολο ἀσφαλῆς νά θεωρηθεῖ αὐτό ώς μία ἀπλή σύμπτωση.

‘Ο Ἀγιος Ἀρτέμιος: Ἐκκλησία ἡ Σχολεῖο;

Δυσκολότερο ὅμως εἶναι νά κατανοήσει κανείς τούς λόγους γιά τούς ὅποίους, οἱ ἴδιοι παράγοντες —ἔχέχουσες προσωπικότητες ὅχι μόνον τῆς Νάξου ἀλλά, ὅπως εἴπαμε, δλοκλήρου τοῦ Αἰγαίου Πελάγους— ἐν μέσῃ τουρκοκρατίᾳ, τή χρονική στιγμή κατά τήν ὅποιαν εύρισκεται σέ ἐξέλιξη ἡ ἵδρυση ἐνός σημαντικοῦ σχολείου, γιά τό ὅποιο προφανῶς θά ἀπαιτηθοῦν πολύ σημαντικές δαπάνες καὶ μάλιστα εἰς τό διηνεκές, τήν ἴδια ἀκριβῶς χρονική στιγμή, ἀναλαμβάνουν καὶ τό κόστος, ἀλλά καὶ τήν εύθυνη γιά τήν ἀνέγερση μιᾶς πολύ μεγάλης ἐκκλησίας, κατά πολύ μεγαλύτερης ἀπό κάθε ἄλλη ἐκκλησία στό νησί ἐκείνη τήν ἐποχή (σχ. 1), ὅπως ἡδη ἔχουμε σημειώσει. Ἡ πιθανότερη ἔρμηνεία ἡ ὅποια μπορεῖ νά δοθεῖ, εἶναι, ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτές δραστηριότητες λειτουργοῦν συμπληρωματικά, ἡ μία ώς πρός τήν

ἄλλη, ὅτι δηλαδή, ὁ ναός τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου εἶναι τό ζητούμενο, ἄγνωστο κτήριο, τό δποιο στέγασε τό σχολεῖο τῆς Ναξίας τοῦ 1775. Στό παραπάνω συμπέρασμα, ἐκτός τῶν προαναφερθεισῶν «συμπτώσεων», μᾶς δόδηγοῦν καὶ δύο ἀκόμη βασικές διαπιστώσεις τίς δποῖες θά προσπαθήσουμε νά ἀναλύσουμε μέ δσο μεγαλύτερη συντομία γίνεται.

‘Η πρώτη διαπίστωση είναι ὅτι ἡ ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου, σέ καμιά περίπτωση, δέν μπορεῖ νά αἰτιολογηθεῖ ἀπό Ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς. Ἐνῷ δηλαδή τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς μᾶς ἐνημερώνει μέ σαφήνεια γιά τούς συντελεστές τοῦ ἔργου, δέν μᾶς διαφωτίζει καθόλου ώς πρός τήν αἰτία ἡ δποία ὥθησε τούς μνημονευθέντες ἴσχυρότατους παράγοντες νά συνεργασθοῦν στήν οίκοδόμηση τῆς συγκεκριμένης ἐκκλησίας. Κατ’ ἀρχήν δέν πρόκειται γιά ἐνοριακό ναό ἀφοῦ εὑρίσκεται σέ μιά, θαλερή μέν ἀλλά σχετικῶς δύσβατη περιοχή, μακριά ἀπό κατοικημένες περιοχές (εἰκ. 6). Ἀπορία ἐπίσης προκαλεῖ ἐκτός τοῦ τόπου καὶ ἡ χρονική στιγμή, ἡ δποία ἐπελέγη γιά τήν οίκοδόμηση τοῦ ναοῦ, ὅταν ἡ Χώρα τῆς Νάξου ἐστερεῖτο ούσιαστικά Μητροπολιτικοῦ ναοῦ⁵⁷ καὶ ἐκκρεμοῦσε ἡ ἀνοικοδόμηση τῶν δύο μεγάλων ἐνοριακῶν ναῶν στό ἐσωτερικό τοῦ νησιοῦ —στό κοινό τῶν χωρίων— στό Φιλώτι⁵⁸ καὶ στήν Ἀπείρανθο.⁵⁹ Ο ἕδιος δ Μᾶρκος Πολίτης, ἀκριβῶς τήν ἐποχή αὐτή, εἶχε νά φροντίσει γιά τήν ὀλοκλήρωση τῆς οίκοδόμησης (ἢ ἀνακαίνισης) τοῦ πύργου του στούς Ἀκαδήμους,⁶⁰ ἡ δποία καὶ πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή στό ὑπέρθυρο τῆς κεντρικῆς εἰσόδου, τό 1776, μόλις δέ τό 1770, εἶχε ὀλοκληρώσει ὁ ἕδιος τήν ἀνακαίνιση τῆς ἐκκλησίας τῶν Ταξιαρχῶν στό Κεραμί, ἡ δποία ἀνῆκε ἐκ κτητορικῆς διαδοχῆς στούς Πολίτες.⁶¹

‘Η ἀνέγερση, ἐξ ἄλλου, τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου δέ συνδέεται μέ κάποιο προϋπάρχον μεγάλο λαϊκό προσκύνημα.⁶² Τήν ὑπαρξη, δηλαδή, κάποιου τοπικοῦ θρύλου ἡ παραδόσεως, ἡ τήν εὔρεση θαυματουργῆς εἰκόνας ἡ τήν παρουσία ἐνός τοπικοῦ Ἀγίου, ‘Οσίου ἡ Νεομάρτυρος, ὅπως π.χ. συμβαίνει μέ τήν Παναγία τήν Καστριανή στήν Κέα,⁶³ τήν Εὐαγγελίστρια στήν Τήνο,⁶⁴ τήν Παναγία τήν Ἀργοκοιλιώτισσα⁷⁰ στό νησί μας, τό ναό τοῦ Ἀγ. Ἀρσενίου στή Μονή Χριστοῦ τοῦ δάσους στήν Πάρο⁶⁶ κ.λπ. Τό μεγάλο πανηγύρι πού μέχρι πρίν μερικές δεκαετίες ἐλάμβανε χώρα στόν ‘Αγ. Ἀρτέμιο καὶ στό δποιο συμμετεῖχαν κάτοικοι ἀπ’ ὅλα τά γύρω χωριά, εἶναι μεταγενέστερη ὑπόθεση καὶ ὀφείλεται ἵσως, στό θαυμασμό τόν δποίον ἐνέπνευσε αὐτό καθ’ αὐτό τό μέγεθος τῆς ἐκκλησίας, ἡ σπανιότης ναῶν, στή Νάξο,⁶⁷ τιμωμένων ἐπ’ ὀνόματι τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου, πιθανώτερα δμως καὶ σέ ἄλλους παράγοντες στούς δποίους καὶ θά ἀναφερθοῦμε παρακάτω.

Γιά τόν ἕδιο τόν ‘Αγ. Ἀρτέμιο, παρά τό μέγεθος καὶ τήν ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη κατασκευή του, δέν φαίνεται νά ἔχει ἐπιδειχθεῖ ἰδιαίτερη φροντίδα σ’ δ, τι ἀφορᾶ στόν λειτουργικό του ἔξοπλισμό ώς λειτουργοῦντος Ἱ. Ναοῦ. Κατ’ ἀρχήν, στήν ἐντυπωσιακή κτιτορική ἐπιγραφή δέν ἀναφέρεται ὁ τιμώμενος ‘Αγιος, πράγμα ἔξαιρετικά σπάνιο γιά ἀνεγειρόμενο ἐκ βάθρων ναό καὶ μάλιστα ἀπό τόσο σημαίνοντες κτίτορες.⁶⁸ Δέν κατασκευάστηκε κωδω-

νοστάσιο, παρ' ὅτι τότε ἀκριβῶς (μετά τή συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ) ἄρχισαν, ἐλεύθερα πιά, νά ὑψώνονται καί στούς Ὀρθόδοξους ναούς.⁶⁹ Τό δάπεδό του παρέμεινε χωμάτινο, ἐνῷ δέν ὑπῆρξε καμία λειτουργική διαφοροποίηση στόν χῶρο τοῦ Ιεροῦ Βήματος. Τό τέμπλο κατασκευάστηκε ἐκατό χρόνια ἡργότερα, γύρω στό 1875, ἀφοῦ οἱ δύο Δεσποτικές εἰκόνες, τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας, φέρουν χρονολογίες 1875 καί 1873 ἀντιστοίχως.⁷⁰ Η ἕιδα ἡ ἐπωνυμία "Αγιος Ἀρτέμιος, ἀπαντᾶ σέ ἔγγραφα μετά τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1798,"⁷¹ εἶναι δέ πιθανόν τότε περίπου νά ἔγινε καί ἡ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στόν τιμώμενο "Αγιο, ἀφοῦ τό ἀργυρό κάλυμμα τῆς εἰκόνας τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου (ἡ ὁποία φαίνεται νά κατασκευάστηκε γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο καθ' ὃσον μόνο γιά τό πρόσωπο ἔχει ἐπιδειχθεῖ ἐπιμέλεια ἀπό εἰκονογραφικῆς πλευρᾶς) κατασκευάστηκε μόλις τό 1800⁷² (εἰκ. 7). Σ' αὐτό τό ἔγγραφο, τῆς 1ης Ἀπριλίου τοῦ 1798, μνημονεύεται καί ὁ «... Παπά Παήσιος ...», ώς «... γούμενος τοῦ Ἀγίου Ἀρτεμίου ...»,⁷³ στοιχεῖο τό ὁποῖο φανερώνει τήν παρουσία μοναστικῆς ἀδελφότητας στήν περιοχή. Σέ ἔγγραφα προγενέστερα τῆς ἡμερομηνίας αὐτῆς, συναντᾶμε τίς ἐκφράσεις «μοναστήρι» καί «παριανή μονή» οἱ ὁποῖες, ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν συμφραζομένων, πιθανότατα ἀναφέρονται στή μεγάλη ἐκκλησία. Συγκεκριμένα, σέ δικαιοπρακτικό ἔγγραφο τοῦ 1786,⁷⁴ ἀναφέρεται, «... ἂν ἔρθει ὁ Κωνσταντίης νά δίνη πενήντα γρόσια χρέος πού πήγαινε ὁ Νικόλας στό μοναστήρι κοπέλι καί τά βγαλε...», εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι ἐννοεῖ τόν (μετέπειτα;) "Αγ. Ἀρτέμιο, καθ' ὃσον στό ἔγγραφο ως μάρτυς ὑπογράφει ὁ ἐπιμελητής συνάμα δέ καί ἐπιστάτης τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου, Μᾶρκος Πολίτης, «... μᾶρκος πολίτης μαρτυρῶ ...». Σέ ἀντίθετη περίπτωση, θά ὑπέγραφε ἡ τουλάχιστον θά συνυπέγραφε καί ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ, ὁ ὁποῖος καί θά ἐγνώριζε, καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλον, πρόσωπα καί πράγματα. Τό δεδομένο αὐτό ἀποτελεῖ σοβαρή ἔνδειξη, ὅτι ἔξι χρόνια μετά τήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ δέν εἶχε ἐπιλεγεῖ ὁ "Αγιος, στό ὄνομα τοῦ ὁποίου θά ἐτιμάτο. Ἐνισχυτικό τῆς παραπάνω ἀπόψεως μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί τό γεγονός ὅτι τά ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ δέν ἔγιναν τήν 20η Ὁκτωβρίου ἡμέρα μνήμης τοῦ Ἀγίου, ἀν καί ἡ ἡμερομηνία αὐτή ἀπέχει μόλις τρεῖς ἡμέρες ἀπό τήν ἡμέρα τήν ὁποία ἔγιναν, δηλαδή τήν 17η Ὁκτωβρίου. Σημειωτέον ὅτι περί τήν ἡμερομηνία αὐτή (μέσα Ὁκτωβρίου) πραγματοποιόταν, τά χρόνια ἐκεῖνα, ἡ ἐναρξη τῶν σχολικῶν μαθημάτων.⁷⁵

Τήν δυσκολία μας νά αἰτιολογήσουμε τήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου ἀπό ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς, αὐξάνει σημαντικά καί ἔνα ἄλλο δεδομένο πολλαπλῆς σπουδαιότητας. Περί τά ἐκατό μέτρα ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου, ὑψώνεται ὁ παλαιότατος, βυζαντινός (9ος αἰώνας) ναός τοῦ "Αγ. Δημητρίου"⁷⁶ (εἰκ. 8). Συναρτημένα μέ τόν ναό ἔχουν οἰκοδομηθεῖ ὀκτώ δξυκαμαροσκεπή κελιά (εἰκ. 9), ἐκ τῶν ὁποίων τό ἔνα παρεκκλήσιο (εἰκ. 10). Τά κελιά εἶναι διατεταγμένα κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε νά δημιουργοῦν στοιχειώδη μοναστηριακό περιβόλο, ἐκτός δύο (τό ἔνα ἐντελῶς ἐρειπωμένο), τά ὁποῖα εὑρίσκονται ἐκτός τοῦ περιβόλου αὐτοῦ (σχ. 3). Η διερεύνηση τῶν λειτουργικῶν καί μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ συγκροτήματος μᾶς

δόδηγει στό άσφαλές συμπέρασμα, ότι τό δυτικό τμῆμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ἐπί τοῦ ὁποίου μάλιστα διανοίχθηκε ἡ εῖσοδος τῆς ἐκκλησίας καὶ κατασκευάστηκε κωδωνοστάσιο (εἰκ. 11), καθώς καὶ τά ὄκτω κελιά, χρονολογοῦνται πολύ μεταγενέστερα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ, τό ὁποῖο, ὅπως σημειώσαμε, ἀνάγεται στά βυζαντινά χρόνια. "Ολα τά κτίσματα τά ὁποῖα προαναφέραμε καὶ τά ὁποῖα σαφῶς ἀποτελοῦν ἔνα μικρῆς κλίμακας μοναστηριακό συγκρότημα εἶναι ὅπωσδήποτε κτισμένα τήν ἴδια ἐποχή καὶ μάλιστα σύγχρονα μέ τόν Ἀγ. Ἀρτέμιο ἢ λίγο προγενέστερα."⁷⁷ Σέ ἐπαφή μέ τόν νότιο τοῖχο τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, τῆς νεωτέρας δηλαδή προσθήκης στήν ἐκκλησίᾳ, κατασκευάστηκε μεταγενέστερα, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀνόργανη σύνδεσή του μέ τόν ναό, ἀρκοσόλιο (εἰκ. 12).

Ἡ ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, στόν ὁποῖο μάλιστα εἶναι ἐμφανέστατα τά ἐκκλησιαστικά λειτουργικά χαρακτηριστικά παρ' ὅτι ἐρεπωμένος σήμερα (κωδωνοστάσιο, ἀρκοσόλιο, παρεκκλήσιο, κ.λπ.), σέ συνδυασμό μέ τά συναρτημένα σ' αὐτόν κελιά (εἰκ. 13), ἃν καὶ κατασκευασμένα ἐκ τῶν ἐνόντων, ἀποδεικνύουν ἀκόμη περισσότερο τήν αἰτιολόγηση ἀπό Ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς τῆς οἰκοδόμησης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου. Πρόκειται γιά ἔργο ἀνθρώπων, οἵ ὁποῖοι εἶχαν νά λύσουν ἄμεσα προβλήματα στέγασης σ' ἔνα πλαίσιο γενικώτερων συνθηκῶν τό ὁποῖο δέν εἶχαν οἵ ἴδιοι ἐπιλέξει. Δέ φαίνονται νά ἔδιδαν σημασία στό ἐπιφαινόμενο, γνώριζαν ὅμως νά κτίζουν καὶ διέθεταν προσανατολισμό καὶ πνευματικότητα. Δέν ἀνήρτησαν κτητορικές ἐπιγραφές καὶ δέν κατοχυρώθηκαν, ὅπως οἱ περισσότεροι ἐπεδίωκαν τήν ἐποχή ἐκείνη, μέ ἐπίσημα ἔγγραφα. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι τά κτίσματα εἶναι τοποθετημένα ἐπί τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ἐδάφους, χωρίς καμιᾶς μορφῆς ἐπέμβαση πρός δημιουργία ἐπιπέδων, περιβάλλοντος χώρου, κ.λπ. Τά στοιχεῖα αὐτά μᾶς ὀδηγοῦν στή σκέψη, ὅτι οἱ κτίτορες τοῦ μικροῦ αὐτοῦ μοναστικοῦ συγκροτήματος ἦταν, πιθανώτατα, πρόσφυγες καὶ ἀσκητές.⁷⁸

Σέ πλήρη ἀντίθεση πρός τήν περιγραφή αὐτή, ὁ Ἀγ. Ἀρτέμιος εἶναι κτίσμα ἐπωνύμων, ἐπιμελεστάτης κατασκευῆς, ἀπό τό ὁποῖο ὅμως, ώς προαναφέραμε, ἀπουσιάζει ὁ χαρακτήρας τοῦ λειτουργοῦντος Ἰ. Ναοῦ. Εἶναι, πιστεύω, φανερό ὅτι κάποια ἄλλη σκοπιμότητα ὑπηρέτησε ἡ ἀνέγερση τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κτίσματος. Παρ' ὅτι δηλαδή ἐμφανίζεται ώς ἀδύνατη, μέ βάση τά ἀναφερθέντα, ἡ αἰτιολόγηση τῆς ἀνέγερσης τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου ἀπό ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς, ἀντιθέτως ἔξεταζόμενος ὁ ναός σέ συνδυασμό μέ τό συγκρότημα τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, τό ἄμεσο καὶ εὐρύτερο περιβάλλον του, τίς παραδόσεις καὶ τίς γραπτές μαρτυρίες, ἀλλά καὶ αὐτά καθ' ἐαυτά τά κτηριοδομικά του χαρακτηριστικά, παρουσιάζεται ἀπόλυτα συμβατός μέ τό χαρακτηρισμό του ώς σχολείου καὶ μάλιστα αὐτοῦ ἀκριβῶς τό ὁποῖο ἵδρυσαν τό 1775, ώς σχολεῖο τῆς Ναξίας, οἵ Ἀνθιμός καὶ Μαυρογένης. Καὶ αὐτή τή δεύτερη διαπίστωση, ἡ ὁποία συμπληρώνει ούσιαστικά τήν προηγούμενη, θά προσπαθήσουμε νά ἀναλύσουμε ἐν συντομίᾳ στή συνέχεια.

Κατ' ἀρχήν, τό μονύδριο τοῦ Ἀγ. Δημητρίου μπορεῖ νά ταυτισθεῖ μέ τή